Archetype

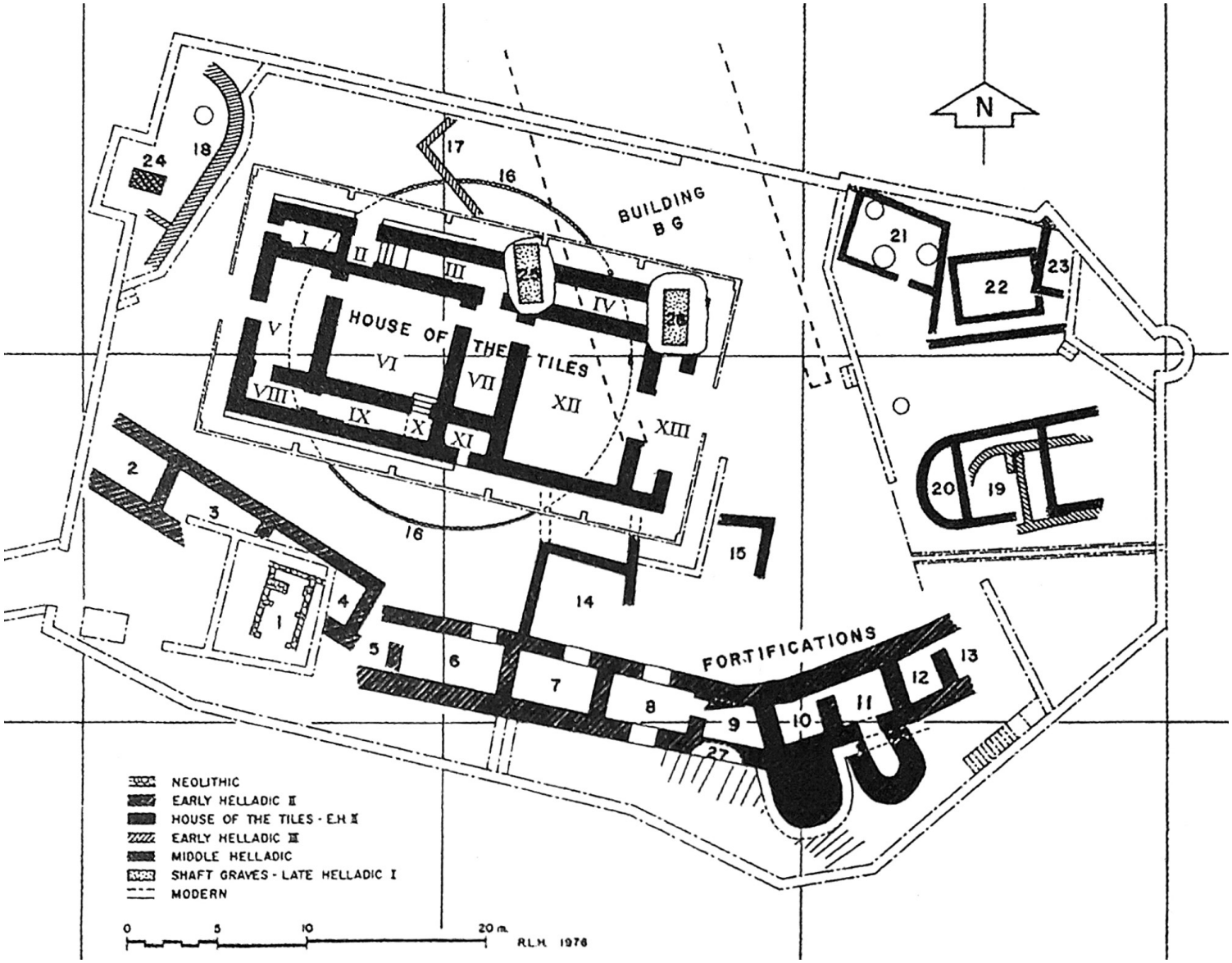

Δυο επίκαιρες λέξεις: Αναζητώντας το πρωταρχικό νόημα του δίπολου «κίνηση» και «στάση» στην αρχιτεκτονική

Ελένη Αμερικάνου - 15/06/2020

Ελένη Αμερικάνου, *Δρ Αρχιτέκτονας, Καθηγήτρια / Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΔΠΘ*

Με αφορμή τους περιορισμούς που επέβαλε η πρωτόγνωρη συνθήκη της πανδημίας, λέξεις με ειδικό βάρος

στην αρχιτεκτονική φαίνεται ότι προβληματίζουν εκ νέου. Λέξεις που ανταποκρίνονται σε χωρικό περιεχόμενο, που εμπλέκονται με βασικές αρχές και έννοιες της αρχιτεκτονικής, που καθορίζουν τις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους και με τον χώρο, με τον τόπο, με την πόλη, με την αρχιτεκτονική, ήρθαν στο προσκήνιο και άρχισαν να συνδέονται με πιθανές δυσμένειες ή να εμφανίζουν απρόσμενες εκδοχές. Ειδικοί «κανόνες» προσδιορίστηκαν για το όριο, την απόσταση, τη διάσταση, τη μετακίνηση, τη συνάθροιση, τη συνάντηση, την εγγύτητα, τη χωρητικότητα, το ιδιωτικό και το δημόσιο, τον εσωτερικό και τον υπαίθριο χώρο κ.λπ.

Η λέξη «κίνηση», αλλά και το αντίθετό της, η «στάση», πρόβαλλαν εμφατικά, καθώς οι «περιορισμοί στις μετακινήσεις» και το «μένουμε σπίτι» απέκτησαν κρίσιμο νόημα και συνδυάστηκαν με αναγκαιότητες, δυνατότητες, διαφορές. Μερικές προεκτάσεις αφορούν ριζικές αλλαγές στον τρόπο, στον χώρο και στον χρόνο που επιτελούνται ανθρώπινες δραστηριότητες, όπως η επικοινωνία, η εργασία, η εκπαίδευση, η ψυχαγωγία. Ως εκ τούτου, αναδείχθηκαν κυρίαρχες οι δυνατότητες τηλε-διάσκεψης, τηλε-εργασίας, τηλε-εκπαίδευσης κ.λπ. Παρόλο που, χάρη στην ψηφιακή τεχνολογία, αυτές οι δυνατότητες ήταν ήδη παρούσες στη σύγχρονη ζωή και η εμβέλειά τους στο μέλλον είναι, ενδεχομένως, αναπότρεπτη, μετατράπηκαν, λόγω του κινδύνου της πανδημίας, σε μονόδρομο και αποκλειστική διέξοδο. Μια επιστροφή στην «κανονικότητα» δεν νοείται χωρίς την αληθινή, τη φυσική παρουσία στους χώρους, την άμεση-ενσώματη επικοινωνία, την ελεύθερη μετακίνηση, έστω και μαζί με την εξ αποστάσεως επικοινωνία, την εξ αποστάσεως διδασκαλία, την εξ αποστάσεως εργασία κ.λπ. Παράλληλα, έχει, πλέον, τεθεί σε διερώτηση η υπερκινητικότητα αλλά και η όποια «ανοικτότητα» χαρακτηρίζει τον πολιτισμό μας, διάφορες συλλογικές εκδηλώσεις της ανθρώπινης ζωής είναι υπό διαπραγμάτευση, και ο «κίνδυνος» κάνει, εν τέλει, αποδεκτό το αίσθημα του ελέγχου.

Διδάσκοντας αρχιτεκτονική, συχνά προβληματίζομαι με τους διαρκείς επαναπροσδιορισμούς βασικών εννοιών, που αφορούν τόσο την πρόσληψη όσο και τη δημιουργία του αρχιτεκτονικού χώρου, και που οφείλονται, κατά κύριο λόγο, σε αλλαγές που προωθούνται λόγω της διάδοσης των ψηφιακών εργαλείων αναπαράστασης (και όχι μόνο). Λέξεις, όπως «κίνηση» και «στάση», έχουν αποκτήσει **και** νέο νόημα, καθώς είναι, πλέον, δυνατό να συντελείται μετάβαση χωρίς να διανυθεί καμία απόσταση και να πραγματοποιείται παραμονή και συνάντηση χωρίς φυσική παρουσία σε κοινό χώρο. Η όλο και μεγαλύτερη εξοικείωση και εμπειρία με αυτές τις «μεταθέσεις» νοήματος, τις οποίες, εκ των πραγμάτων, εντείνουν οι έκτακτες συνθήκες «κοινωνικής αποστασιοποίησης», δεν πρέπει, ωστόσο, να υποβαθμίζει την αξία και την αλήθεια του πρωταρχικού νοήματος του κρίσιμου δίπολου «κίνηση και στάση». Είναι, πιστεύω, αυτό το πρωταρχικό νόημα, που εξασφαλίζει την πραγματική εμπλοκή με τον χώρο και από το οποίο εξαρτάται το βίωμα του χώρου. Αυτό το πρωταρχικό νόημα «σφραγίζει» τη γνώση και την εμπειρία για τον αρχιτεκτονικό χώρο και καθοδηγεί τη σύλληψη και τη δημιουργία του νέου αρχιτεκτονικού χώρου. Το δίπολο «κίνηση και στάση», εκφράζοντας την αντίθεση της κίνησης και της στάσης, αλλά και την εναλλαγή και συνύπαρξή τους στον χώρο, είναι από τους κύριους «ρυθμιστές» κάθε χωρικής οργάνωσης στην αρχιτεκτονική.

Ως μια επιστροφή στο απλό και το κύριο, στο πρωταρχικό που πρέπει να παραμείνει διαρκές, θα επιχειρήσω μια επισκόπηση στις θεωρούμενες αυτονόητες –συνήθεις ή και ξεπερασμένες– εκδοχές του νοήματος του δίπολου «κίνηση και στάση», σε μια προσπάθεια να μην ξεχαστούν και να μην παραγκωνιστούν από τις νεώτερες –πραγματικά ανατρεπτικές– πτυχές του νοήματος, που επιβάλλει η αλματώδης πρόοδος της τεχνολογίας ή, ακόμη, όπως αποδείχθηκε τελευταία, η συνθήκη μιας εξόχως ιδιαίτερης κατάστασης.

Εικ. 1

Αρχικά, λοιπόν, η παρουσία τού ανθρώπου στον κόσμο είναι αλληλένδετη με τη δυνατότητα κίνησης και στάσης, και η ανθρώπινη ζωή συνυφαίνεται με αυτή τη δυνατότητα. Το δίπολο «κίνηση και στάση» συνιστά μια πρωταρχική και βασική λειτουργία που χαρακτηρίζει, γενικά, τη σχέση του ανθρώπου με τον χώρο. Πρόκειται για λειτουργία που a priori εγγράφεται στον χώρο, ανεξάρτητα ή/και μαζί με συγκεκριμένες χρήσεις του ή δραστηριότητες που επιτελούνται σ' αυτόν. Σε κάθε περίπτωση, ο χώρος (είτε φυσικός είτε ανθρωπογενής) απαιτεί τον χρόνο της πορείας μας ή/και της παραμονής μας σε αυτόν. Συνεπώς, η κίνηση καταναλώνει χώρο και χρειάζεται χρόνο, ενώ η στάση καταλαμβάνει χώρο και έχει διάρκεια. Επιπλέον, κίνηση και στάση «προδιαγράφονται» από τα χαρακτηριστικά του χώρου και τις «δυνάμεις» που ο χώρος ασκεί πάνω στον άνθρωπο.[1] Η αρχιτεκτονική διασφαλίζει αυτά τα χαρακτηριστικά, εκφράζει και συγκεκριμενοποιεί τέτοιες «δυνάμεις» στους χώρους που δημιουργεί.

Επομένως, σε μια πρώτη προσέγγιση του δίπολου «κίνηση και στάση», το –ανέκαθεν– πολυσήμαντο (και για τη φυσική επιστήμη) ερώτημα[2] «Τι σημαίνει κίνηση και τι στάση;» θα πρέπει να εξετασθεί με γνώμονα την αρχιτεκτονική και τον άνθρωπο.

Για την κίνηση

Σε σχέση με τον χώρο και τον άνθρωπο, η έννοια της κίνησης εμπεριέχεται στη διαδρομή, την πορεία, την κυκλοφορία, τη διέλευση, το πέρασμα, την περιδιάβαση, τον περίπατο, τη βόλτα, την άθληση, το παιχνίδι, το ταξίδι, την περιήγηση, την εξερεύνηση, τη μάθηση, την εργασία, αλλά και τη διαδήλωση ή δυναμική διεκδίκηση, τη φυγή, την καταδίωξη, το κυνήγι. Η κίνηση διευκολύνει την επικοινωνία, την ανταλλαγή, τη συναλλαγή, προωθεί τη γνώση και την ανακάλυψη. Και, βέβαια, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με φαινόμενα όπως νομαδισμός, μετανάστευση, προσφυγικό, τουρισμός. Επιπλέον, η κίνηση του ανθρώπου στον χώρο μπορεί να είναι γρήγορη, αργή, διακοπτόμενη, σύντομη ή μεγάλης διάρκειας, άνετη ή κουραστική, εύκολη ή δύσκολη, δυνατή, εμποδιζόμενη ή αδύνατη ή απαγορευμένη. Μπορεί να έχει ή να μην έχει άμεσο προορισμό,

να είναι απλή και κατανοητή ή να είναι πολύπλοκη και «δαιδαλώδης», δημιουργώντας σύγχυση και αίσθημα αποπροσανατολισμού. Τέλος, η κίνηση πραγματοποιείται με το σώμα ή με κάποιο μέσο, πάνω στο έδαφος, αλλά και υπόγεια ή υπέργεια, στο νερό ή στον αέρα.

Εικ. 2

Για την αρχιτεκτονική έχει ιδιαίτερη σημασία η αυτόνομη κίνηση του ανθρώπινου σώματος –ανάλογα με την ηλικία και τις δυνατότητές του– στον χώρο. Κυρίως, η μετακίνηση «με τα πόδια», βαδίζοντας, συνιστά τον βασικό και συνήθη τρόπο κίνησης στον αρχιτεκτονικό χώρο και εμπεριέχει, ακόμη, και την παραμελημένη αίσθηση της αφής. Το περπάτημα αποτελεί τον κατ' εξοχήν τρόπο κίνησης με τον οποίο ο άνθρωπος αρχικά αντιλαμβάνεται και βιώνει τον χώρο εν γένει, αλλά και τον φυσικό χώρο ιδιαίτερα, όπως με ενάργεια περιγράφει ο Δημήτρης Πικιώνης:

«Περπατώντας επάνω σε τούτη τη γη, η καρδιά μας χαίρεται με την πρώτη χαρά του νηπίου την κίνησή μας μέσα στον χώρο της πλάσης, την αλληλοδιάδοχη τούτη καταστροφή και αποκατάσταση της ισορροπίας που είναι η περπατησιά. Χαίρεται το προχώρεμα του κορμιού επάνω απ' την ανάγλυφη τούτη ταινία που είναι το έδαφος, και το πνεύμα μας ευφραίνεται από τους άπειρους συνδυασμούς των τριών διαστάσεων του Χώρου,

που μας συντυχαίνουν και αλλάζουν στο κάθε μας βήμα, και που το πέρασμα ακόμα και ενός σύννεφου ψηλά στον ουρανό είναι ικανό να τους μεταβάλει. (…) Το έρημο τούτο μονοπάτι είναι απείρως ανώτερο από τις λεωφόρους των μεγαλουπόλεων. Γιατί, με την κάθε πτυχή του, με τις καμπές του, τις άπειρες εναλλαγές της προοπτικής του χώρου που παρουσιάζει, μας μαθαίνει τη θεία υπόσταση της ατομικότητας υποταγμένης εις την αρμονία του μέγα Όλου.» [3]

Τόσο στον φυσικό όσο και στον ανθρωπογενή χώρο και, ειδικότερα, στον αρχιτεκτονικό χώρο, βαδίζοντας στο επίπεδο, αλλάζοντας κατευθύνσεις, αλλά και ανεβαίνοντας και κατεβαίνοντας, ο άνθρωπος κατακτά τις διαστάσεις, τις αποστάσεις, τις προεκτάσεις, τις προοπτικές του χώρου. Έτσι, η κίνηση μετουσιώνεται σε πραγματική τρισδιάστατη εμπειρία. Μάλιστα, οι δυνητικές κινήσεις του ανθρώπινου σώματος και τα ανθρωπομετρικά δεδομένα έχουν καθορίσει τον σχεδιασμό και τη διαμόρφωση κάθε χώρου κίνησης, αλλά και των χώρων στάσης, ενώ οι δυνατότητες και ο τρόπος κίνησης των ατόμων με ειδικές ανάγκες, επίσης, επηρεάζουν, πλέον σε μεγάλο βαθμό, τον σχεδιασμό.

Βέβαια, η κίνηση του ανθρώπου στον χώρο, φυσικό και ανθρωπογενή, πραγματοποιείται στη σύγχρονη εποχή και με τεχνικά-μηχανικά μέσα (όπως τα κάθε είδους οχήματα, οι ανελκυστήρες, οι κυλιόμενες σκάλες και διάδρομοι κ.ά.), εκδοχή η οποία αποκαλύπτει το νόημα/έννοια της σχετικότητας της κίνησης[4] και έχει ουσιαστικό «αντίκτυπο» στην αντιληπτικότητα και το βίωμα του χώρου. Παράλληλα, οι κινήσεις, είτε με τα πόδια είτε με τεχνικά μέσα, αναγκαστικά εναλλάσσονται και διαπλέκονται μεταξύ τους. Εξάλλου, τα μηχανικά μέσα, παρότι μειώνουν –και ορισμένες φορές σχεδόν εκμηδενίζουν– τις αποστάσεις, σε καμιά περίπτωση δεν εξομοιώνουν απόλυτα την κίνηση με τη στάση, απλά αφορούν «κίνηση από κοινού», ενώ πραγματοποιείται «μετακίνηση».

Εικ. 3

Κατά τον Δημήτρη Φατούρο, «η *μετα-κίνηση* είναι η πιο χαρακτηριστική και εύκολα αντιληπτή συμμετοχή του ανθρώπου στο αρχιτεκτονικό έργο, του περιπατητή, του θεατή, του ειδικού χρήστη, του κάτοικου.»[5] Μάλιστα, ο ίδιος ορίζει τη μετα-κίνηση ως «κίνηση *από ένα σημείο σε ένα άλλο*: *από-προς*» και θεωρεί τις *διαδρομές* κρίσιμο και καθοριστικό στοιχείο για την αρχιτεκτονική σύνθεση, δεδομένου ότι συνιστούν συστήματα μετα-κινήσεων σε ένα μικρό ή μεγάλο αρχιτεκτονικό έργο, σε μια γειτονιά ή σε μια πόλη.[6] Ακόμη, όπως επισημαίνει, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι μια «μετα-κίνηση» γίνεται και οπτικά: «Το μάτι παρακολουθεί μια διαδρομή από το ένα σημείο στο άλλο, από μια είσοδο προς ό,τι βρίσκεται, ό,τι φαίνεται, μέσα από αυτή την είσοδο, παρακολουθεί τη διάταξη, την οργάνωση, των όγκων, των ανοιγμάτων σε μία όψη κ.τ.λ.»,[7] με αποτέλεσμα στην κιναισθητική να προστίθεται και η οπτική μετακίνηση.

Ως αντιπροσωπευτικοί χώροι κίνησης, δηλαδή χώροι που κατ’ εξοχήν παραλαμβάνουν και υποβάλλουν την

κίνηση στη φύση, στην πόλη, στην αρχιτεκτονική, μπορούν να θεωρηθούν: Το μονοπάτι, ο δρόμος, το πεζοδρόμιο, ο πεζόδρομος, η λεωφόρος, ο αυτοκινητόδρομος, η γέφυρα, η πεζογέφυρα, το τούνελ, η γαλαρία, η στοά, ο διάδρομος, ένας «λαιμός» σύνδεσης κτιρίων, αλλά και οι σκάλες, οι ράμπες, οι ανελκυστήρες κ.ά. Ένα ακραίο αλλά αρχετυπικό παράδειγμα χώρου κίνησης αποτελεί ο λαβύρινθος, που εκφράζει χωρικά την πολυπλοκότητα και το αδιέξοδο των κινήσεων.[8] Πρέπει να τονιστεί ότι στον αρχιτεκτονικό χώρο η κίνηση συνυφαίνεται με την έννοια του προσανατολισμού (ως επίγνωση της θέσης και της κατεύθυνσης του υποκειμένου), τις έννοιες της προσβασιμότητας και της προσπελασιμότητας (ως δυνατότητα προσέγγισης), καθώς και με την έννοια της ασφάλειας (οδεύσεις διαφυγής, επικίνδυνη ή απαγορευμένη διαδρομή). Οι χώροι κίνησης γενικά παραπέμπουν στην έννοια του άξονα ή σε μια γραμμική συνθετική δομή, καθώς, συνήθως, κυριαρχεί το μήκος σε σχέση με το πλάτος του χώρου, ενώ το ύψος της «διατομής» μπορεί να ποικίλει.

Εικ. 4

Συχνά οι χώροι κίνησης διαμορφώνουν ένα δίκτυο, εκφράζοντας μια συνθετική δομή πλέγματος. Χρήσιμη αναλογία προσφέρει το παράδειγμα του ανθρώπινου σώματος, όπου το κυκλοφοριακό σύστημα με τις φλέβες και τις αρτηρίες «παίζει» έναν αντίστοιχο ρόλο με τους χώρους κίνησης σ’ ένα κτίριο, σ’ ένα συγκρότημα κτιρίων, σ’ έναν οικισμό, σε μια πόλη. Παρά τις διαφορές με την ανατομία, η έννοια της κυκλοφορίας, ως το σύστημα κίνησης στον δομημένο χώρο, είναι μια από τις κρίσιμες παραμέτρους της αρχιτεκτονικής. Σύμφωνα με τον Adrian Forty, η λέξη «κυκλοφορία» αποτελεί ιδιαίτερα επιτυχημένη «μεταφορά» από την ανατομία στην αρχιτεκτονική και διαδόθηκε ως αρχιτεκτονικός όρος κυρίως με τον μοντερνισμό, εξακολουθώντας μέχρι σήμερα να συνιστά στοιχείο της αρχιτεκτονικής θεωρίας και πράξης.[9] Τέλος, όσον αφορά τους χώρους κίνησης, πολλές φορές πρόκειται για χώρους δυναμικούς, αφού ειδοποιό χαρακτηριστικό της κίνησης είναι η «πίεση». Γι’ αυτό, η προσομοίωση της κίνησης με τη ροή υγρού (και σύμφωνα με τους φυσικούς νόμους των ρευστών) είναι χρήσιμη και για την κατανόηση της κυκλοφορίας ενός πλήθους σ’ έναν χώρο, σ’ ένα κτίριο ή στην πόλη.

Για τη στάση

Σε σχέση με τον χώρο και τον άνθρωπο, η έννοια της στάσης, δηλαδή της ακινησίας ή της ηρεμίας, συνδυάζεται με την ανάπαυση, την περισυλλογή, τον στοχασμό, την προσευχή, την τελετουργία, τη συνάντηση, τη συνάθροιση, την επικοινωνία, την ψυχαγωγία, το θέαμα, τη μελέτη, την εργασία, τη διαμαρτυρία, τη γεωργία, την παραγωγή, τη συναλλαγή, το παιχνίδι. Αλλά ενυπάρχει και στον αποκλεισμό, την ασθένεια, την αδυναμία ή την απαγόρευση της κίνησης και, τέλος, στον θάνατο.

Εικ. 5

Όπως μας μεταφέρει ο Πλάτων (*Κρατύλος* 402 a), «Λέγει που Ἡράκλειτος ὅτι πάντα χωρεῖ και οὐδέν μένει (…)» και κατά τον Αέτιο (I 23,7) «Ἡράκλειτος ἠρεμίαν μέν καί στάσιν ἐκ τῶν ὅλων ανῄρει· ἔστι γὰρ τούτο τῶν νεκρῶν (…)» Δηλαδή, σύμφωνα με τον Ηράκλειτο τα πάντα κινούνται και τίποτα δε μένει ακίνητο, και ο ίδιος καταργούσε την ηρεμία και την ακινησία από τα πάντα, διότι αυτό χαρακτηρίζει τους νεκρούς.[10] Ωστόσο, ο χώρος της ταφής των νεκρών ίσως ήταν μια πιθανή αφορμή εγκατάστασης. Η στάση συνδέεται, ακριβώς, με την εγκατάσταση, τη μονιμότητα και το νόημα της κατοίκησης, γι' αυτό ενσωματώνεται στην έννοια του καταφυγίου, της κατοικίας, του προσωπικού χώρου. Κατ' επέκταση, παραπέμπει στη σταθερότητα, στην εντοπιότητα και, εν τέλει, στην έννοια του τόπου και της πατρίδας. Με αυτή την οπτική συνάδει η αριστοτελική φυσική, καθώς ο Αριστοτέλης, με αφετηρία τη συγκεκριμένη αντίληψη του χώρου όπως τη ζούμε στην καθημερινή ζωή, επεξεργάστηκε μια ιδέα του χώρου ως δυναμικό πεδίο τόπων, ένα άθροισμα τόπων με κατευθύνσεις και ποιοτικές ποικιλίες, όπου ο άνθρωπος και τα άλλα όντα πρέπει να βρουν τον τόπο τους.[11] Όχι λίγες φορές, η στάση αποτελεί μια κατάληξη, «ακολουθεί» μια επιστροφή.[12] Παράλληλα, η στάση «μαγνητίζει», «πολώνει» και καθοδηγεί την κίνηση, συνιστώντας αφετηρία, στόχο ή ενδιάμεσο σταθμό της κίνησης.

Ως αντιπροσωπευτικοί χώροι στάσης λειτουργούν, κατ' εξοχήν, οι χώροι που ανταποκρίνονται –σε κάποιο βαθμό– στην έννοια του «δοχείου»· που καλούν τον άνθρωπο να παραμείνει «κάπου», όπως ένα ξέφωτο στο δάσος ή μια όαση στην έρημο, μια πλατεία, μια αυλή, ένα αίθριο, η σκιά ενός δένδρου, ένα υπόστεγο-στέγαστρο, μια στάση, ένας σταθμός, αλλά και το σπίτι, ένα κτίριο, ένα θέατρο, μια εκκλησία, μια αίθουσα, ένας εσωτερικός χώρος, το μοναδιαίο δωμάτιο ή, ακόμη, ένας εξώστης, το «λιακωτό», ένας κήπος, ένα παγκάκι, μια πεζούλα κ.λπ. Κατά κανόνα, κάθε αρχιτεκτόνημα αλλά και οι διαμορφώσεις αρχιτεκτονικών χώρων (εσωτερικών ή υπαίθριων, ποικίλων χρήσεων) εγκλείουν χώρους στάσης. Πρόκειται για χώρους περισσότερο στατικούς, που προτρέπουν σε παραμονή εντός τους, που προφυλάσσουν, που συγκεντρώνουν κόσμο, που φιλοξενούν συγκεκριμένες λειτουργίες, που επιτρέπουν δραστηριότητες, ή για χώρους καταληκτικούς ή, τέλος, για χώρους που συνιστούν το κέντρο μιας περιοχής ή την «καρδιά» μιας αρχιτεκτονικής ή πολεοδομικής σύνθεσης.

Εν τέλει, παρόλο που νοηματικά η στάση συνδέεται με την αδράνεια, περικλείει τη δυνατότητα δραστηριότητας, ελκύει και συνδυάζεται με διάφορες δραστηριότητες, ατομικές ή συλλογικές, ή συγκεντρώνει δραστηριότητες.[13]

Εικ. 6

Για το δίπολο «κίνηση και στάση»
Η αρχιτεκτονική, ανέκαθεν, συνδέεται με την εγκατάσταση και την κατοίκηση, και οι κατασκευές της –σε μεγάλο βαθμό– εμφανίζουν σταθερότητα και διάρκεια στον χρόνο. Ωστόσο, ενσωματώνει την κίνηση, και έχει ειπωθεί ότι «όλα είναι δρόμος»[14] ή «πως το σπίτι όλων μας είναι ο δρόμος».[15] Εξάλλου, «ταξιδεύεις» ακόμα και μέσα στο σπίτι, από δωμάτιο σε δωμάτιο, ή στην ίδια την πόλη σου, από γειτονιά σε γειτονιά. Ίσως, αυτό το «ταξίδι» –όπου η κίνηση έχει μικρή ακτίνα εμβέλειας και η παραμονή αποκτά μεγαλύτερη διάρκεια και σημασία– να αναδείχθηκε περισσότερο σε συνθήκες περιορισμού των μετακινήσεων –όπως οι πλέον πρόσφατες–, οδηγώντας σε μια «επανανακάλυψη» του οικείου χώρου, στην «εξερεύνηση» της γειτονιάς, στη διαδρομή με τα πόδια. Αντίστοιχα, η εντοπιότητα και η παραμονή διαπλέκονται με νέα έμφαση, ενώ ο επαναπατρισμός ξεπερνά απαγορεύσεις κίνησης «από-προς».

Σε ένα πρώτο επίπεδο, ο ρόλος του δίπολου «κίνηση και στάση» είναι κρίσιμος για την αντίληψη και κατανόηση του αρχιτεκτονικού χώρου εν γένει, και ειδικά όσον αφορά την πρόσληψη των μεγεθών του. Αν κάποιος βρεθεί και σταθεί σε έναν χώρο, είναι εφικτό –ως έναν βαθμό– να αντιληφθεί τις σχετικές διαστάσεις του χώρου, επειδή τις συγκρίνει αυθόρμητα με το μέγεθος τού σώματός του και με άλλα οικεία μεγέθη (αρχιτεκτονικών στοιχείων ή στοιχείων εξοπλισμού). Ωστόσο, φαίνεται να απαιτείται κάποια κίνηση μέσα ή γύρω από τον χώρο· κίνηση, η οποία, στην ουσία, μας επιτρέπει να κατανοήσουμε προσεγγιστικά μια αίσθηση βάθους, βασιζόμενοι στην επίγνωση των σχετικών θέσεων των ορίων με τη βοήθεια της εστίασης, της οπτικής γωνίας και της σχέσης κίνησης και χρόνου.[16] Όταν, επιπλέον, η διαμόρφωση των ορίων εμπεριέχει κάποιο είδος ρυθμικής οργάνωσης (π.χ. επανάληψη σε ίσες αποστάσεις υποστυλωμάτων ή ανοιγμάτων σε πλευρικά όρια, κάναβος δαπεδόστρωσης κ.λπ.), η εκτίμηση του επαναλαμβανόμενου μέτρου και η μέτρηση των επαναλήψεων συμβάλλουν στην ακριβέστερη αντίληψη των διαστάσεων και ιδιαίτερα του βάθους, θεωρούμενου κατά την προέκταση του βλέμματος.[17]

Εικ. 7

Σε κάθε περίπτωση, η διαδρομή φαίνεται να είναι προϋπόθεση της εμπειρίας του χώρου. Η στασιμότητα, μάλλον, «ισοπεδώνει» το χωρικό αίσθημα. Όμως, τόσο η κίνηση όσο και η στάση, από κοινού νοηματοδοτούν τους βασικούς χωρικούς προσδιορισμούς εδώ/εκεί, κοντά/μακριά, μπροστά/πίσω, πάνω/κάτω, μέσα/έξω κ.λπ. και, επίσης, από κοινού δικαιώνουν τη χρήση και τη λειτουργία κάθε χώρου.

Στην αρχιτεκτονική οι χώροι κίνησης και οι χώροι στάσης εναλλάσσονται: Οι πρώτοι οδηγούν στους δεύτερους και συνεχίζονται μετά από αυτούς. Εξάλλου, η ίδια η δραστηριότητα της κίνησης εναλλάσσεται με τη στάση. Η εναλλαγή κίνησης και στάσης φαίνεται να είναι κυρίαρχο συστατικό και χαρακτηριστικό της ζωής, της φύσης, του ανθρώπου και, εν τέλει, της αρχιτεκτονικής. Η αέναη κίνηση ή η διαρκής στασιμότητα, τουλάχιστον στη μεσοκλίμακα της ανθρώπινης εμπειρίας και αντίληψης, είναι κάτι το αφύσικο και το ακραίο για τον χώρο, τόσο στη φύση όσο και στην αρχιτεκτονική. Εύκολα μπορούμε να φανταστούμε τα προβλήματα της στασιμότητας και τη ματαιότητα της αέναης κίνησης… Η εναλλαγή κίνησης και στάσης συνιστά μιαν αναγκαιότητα. Αυτή η αναγκαιότητα ερμηνεύεται και από το γεγονός ότι ο χώρος γενικά, συντίθεται από ακολουθίες χώρων κίνησης και χώρων στάσης. Τόσο στον φυσικό όσο και στον ανθρωπογενή χώρο, φαίνεται να πληρείται αυτή η προϋπόθεση: Τα ζεύγη ρυάκι/λίμνη και διάδρομος/αίθουσα αποτελούν, αντίστοιχα, ενδεικτικά παραδείγματα.

Επομένως, για τον άνθρωπο, κάθε κίνηση αρχίζει από μια στάση και κατευθύνεται προς μια άλλη στάση ή καταλήγει σε μια άλλη στάση. Ως εκ τούτου, οι κινήσεις «από-προς», εκφράζοντας το δίπολο «κίνηση και στάση», αποτελούν κύρια παράμετρο για το βίωμα, την κατανόηση και ανάλυση του χώρου, ενώ, αντίστοιχα, ανάγονται σε ρυθμιστικό παράγοντα για τη σύνθεση του χώρου, είτε του αρχιτεκτονικού είτε του αστικού χώρου. Δύο χαρακτηριστικές, γόνιμες και παραδειγματικές προτάσεις-αναλύσεις, από τη δεκαετία του 1970, επιβεβαιώνουν τη σημασία της οργάνωσης της διαδοχής της κίνησης και της στάσης στον αρχιτεκτονικό χώρο:

Ο Christopher Alexander με τους συνεργάτες του, στο *A Pattern Language*, εισάγει το δίπολο «μονοπάτια και προορισμοί» για να περιγράψει το δίκτυο διαδρομών και σημείων ενδιαφέροντος στην πόλη και θεωρεί ότι

μια καλή διευθέτηση των «μονοπατιών» περιλαμβάνει αρκετούς ενδιάμεσους «προορισμούς» (που αποτελούν και σημεία ενδιαφέροντος και, ενδεχομένως, χώρους στάσης), προκειμένου να λειτουργεί σωστά για τον περιπατητή, ενώ αν δεν υπάρχουν αρκετοί ενδιάμεσοι στόχοι το περπάτημα δυσκολεύει και καταναλώνεται μη αναγκαία προσπάθεια.[18]Αντίστοιχα, σε ένα κτίριο, ένα σύμπλεγμα κτιρίων, και γενικά σε ένα περιβάλλον, θα πρέπει να είναι εύκολα κατανοητό το σύστημα κυκλοφορίας, που οδηγεί σε διάφορους χώρους-κατάληξη, και να μην απαιτεί τη συνεχή προσοχή, είτε από αυτόν που ξέρει τον χώρο είτε από τον ξένο.[19]

Το δίπολο «κίνηση και στάση» ενυπάρχει στο δίπολο «κόμβος και γραμμή», το οποίο προτείνεται για τη *συντακτική ανάλυση του χώρου* σύμφωνα με τη Space Syntax Theory, που εισήγαγαν ο Bill Hillier και η ομάδα του.[20] Στη μέθοδο αυτή, με τη μεταγραφή του χώρου σε κόμβο και τη γραμμή να υποδηλώνει τη σύνδεση ως προς την πρόσβαση, στοιχειοθετείται διάγραμμα-γράφημα, που υποδεικνύει και οπτικοποιεί το «βάθος» ενός χώρου (με την έννοια της άμεσης ή μέσω άλλων χώρων προσπελασιμότητάς του σε σχέση με μια αφετηρία κινήσεων), καθώς και τον τρόπο με τον οποίο ο εν λόγω χώρος εντάσσεται στο σύστημα συνδέσεων-σχέσεων των χώρων μιας κάτοψης.[21] Έτσι, προσφέρονται εργαλεία για τη μελέτη τύπων χώρων και την ανάλυση της οργάνωσης χωρικών σχέσεων (και των κοινωνικών τους προεκτάσεων) με βάση την κίνηση και τη στάση, σε κτίρια, κτιριακά συγκροτήματα, αστικούς χώρους κ.λπ.

Το φαινόμενο της εναλλαγής της κίνησης και της στάσης μπορεί να συμβαίνει μέσα στον ίδιο χώρο, που έχει αρχικά χαρακτηριστεί ως χώρος κίνησης ή στάσης. Δηλαδή, ένας χώρος δεν είναι αμιγώς χώρος κίνησης ή στάσης, και αυτό είναι το πλέον συνηθισμένο, δεδομένου ότι ο άνθρωπος δεν κινείται αενάως ούτε στέκεται συνεχώς. Τα παραδείγματα αντιπροσωπευτικών χώρων κίνησης ή στάσης, που προαναφέρθηκαν, το επιβεβαιώνουν, καθώς παράλληλα με το πρωτεύον χαρακτηριστικό τους –να συνιστούν χώρο κίνησης ή χώρο στάσης–, είναι προφανές ότι εμπεριέχουν, σε διαφορετικό βαθμό, και την κίνηση και τη στάση. Η συνύπαρξη της κίνησης και της στάσης στον χώρο είναι δεδομένη για την πλειονότητα των χώρων. Όπως σε κάθε κυρίαρχη κατάσταση ενυπάρχει και το αντίθετό της, έτσι και σε έναν χώρο κίνησης διακρίνουμε περιοχές στάσης και το αντίστροφο. Αυτό ισχύει σχεδόν για κάθε πραγματικό χώρο κίνησης ή στάσης.

Εικ. 8

Γενικεύοντας, είναι γεγονός ότι κάθε ολότητα εμπεριέχει ένα ζεύγος εξ ισοδύναμων αντιθέτων,[22] στο καθένα από τα οποία ενυπάρχει και το αντίθετό του σε φθίνοντα βαθμό,[23] ενώ κάθε τι αποκτά νόημα και ταυτότητα χάρη στη σύγκριση και τη σχέση με το αντίθετό του. Έτσι και στην αρχιτεκτονική –η οποία δεν εγκλωβίζει σε μονομέρειες, αλλά εμπεριέχει αντιθέσεις και λειτουργεί πολυεπίπεδα–, η κίνηση και η στάση συνυπάρχουν.

Αν στην αρχιτεκτονική η κίνηση αποκτά νόημα χάρη στη δυνατότητα της στάσης, το ίδιο ισχύει και για άλλα ουσιώδη ζεύγη-δίπολα στον αρχιτεκτονικό χώρο, όπως υπέδειξε ο Aldo van Eyck:[24] Το «κλειστό» λειτουργεί σε σχέση με το «ανοιχτό», το «κέντρο» έχει «περιφέρεια», η «άνοδος» έχει «κάθοδο» κ.λπ. Αντίστοιχα, χώροι κίνησης οδηγούν σε χώρους στάσης ή έχουν ως αφετηρία ή εμπεριέχουν χώρους στάσης και αντίστροφα. Χώροι κίνησης και χώροι στάσης εναλλάσσονται και συνυπάρχουν στην αρχιτεκτονική και την πόλη. Πρόκειται για πρωταρχικούς και γενικούς χαρακτηρισμούς για τον χώρο, και θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι κάθε χώρος συντίθεται από χώρους κίνησης και χώρους στάσης και κάθε κτίριο ή κτισμένο σύνολο ή διαμόρφωση χώρου μπορεί να οργανωθεί ως αλληλουχία-δίκτυο χώρων κίνησης και στάσης.

Ως εκ τούτου, οι σχέσεις και η διαπλοκή των χώρων κίνησης και στάσης σε μια χωρική σύνθεση αποτελούν βασικό χαρακτηριστικό της ιδέας του χώρου και προσδιορίζουν σε μεγάλο βαθμό τη συνθετική του δομή, δηλαδή τον τρόπο σύνθεσης των μερών του, τη διάταξη των επιμέρους χώρων, το σύστημα στο οποίο εδράζεται και αναπτύσσεται η σύνθεσή του. Διαπιστώνουμε τη σημασία της χάραξης του χώρου κίνησης από-προς ή μέσα στον χώρο στάσης. Τα πρωταρχικά γεωμετρικά χαρακτηριστικά αυτής της χάραξης ή η γεωμετρία που εγκαθιδρύεται κατά τη σχέση χώρων κίνησης και στάσης αποτελούν κρίσιμη παράμετρο για τη σύνθεση. Για παράδειγμα, το πώς διασχίζει το ίχνος της πορείας έναν χώρο στάσης, πώς συνδέει χώρους στάσης, πώς καταλήγει σε έναν χώρο στάσης, αν περιλαμβάνει –και σε ποιο βαθμό– αλλαγές πορείας, είναι στοιχεία που καθορίζουν τη σύνθεση.

Ιδιαίτερα, όταν η κυκλοφορία (ανάλογα με το εκάστοτε πρόγραμμα) διευθετείται ως μια διαδρομή μεταξύ χώρων στάσης, με εναλλαγές κατεύθυνσης, άνοδο/κάθοδο και οπτικές φυγές-θέες προς το εσωτερικό και προς το περιβάλλον, είναι τότε που «εξανθρωπίζεται» ο χώρος, ολοκληρώνεται η χωρική εμπειρία, ενσωματώνονται ουσιώδεις αρχιτεκτονικές ποιότητες και αναδεικνύονται οι δραστηριότητες που φιλοξενούνται. Αλλά και οι δυνατότητες εναλλακτικών διαδρομών από-προς ή μέσα στον χώρο στάσης –ανάλογα και με τα σχετικά μεγέθη– εμπλουτίζουν το χωρικό αίσθημα, προσφέροντας επιλογές και ενισχύοντας μια τάση εξερεύνησης του αρχιτεκτονικού χώρου.[25] Είναι γεγονός, ότι σημαντικές ποιότητες στην αρχιτεκτονική σχετίζονται τόσο με τον σαφή καθορισμό των κινήσεων και με τη διευθέτηση καθαρά αρθρωμένου «μονοπατιού» κίνησης, όσο και με την, εν μέρει «προσχεδιασμένη» ή αυθορμήτως προκύπτουσα, ενδεχόμενη τυχαιότητα και πολλαπλότητα κινήσεων και στάσεων, δυνάμενων να υποβάλλουν νέες χωρικές σχέσεις.[26]

Παράλληλα, από την προσεκτική έως εμπνευσμένη διαμόρφωση χώρων κίνησης και στάσης –ως προς τα μεγέθη, τις αναλογίες, τις μορφές, τα υλικά, την ανοικτότητα ή κλειστότητα, την παρουσία του φωτός, το «δώρο» της θέας ή της οπτικής επικοινωνίας μεταξύ χώρων κ.λπ.– εξαρτώνται οι χωρικές συνθήκες. Ακόμη, ο βαθμός και τα στοιχεία διαφοροποίησης μεταξύ των χώρων κίνησης και των χώρων στάσης μπορούν να ενεργοποιήσουν χωρικές ποιότητες και σχετίζονται με τον χαρακτήρα και το ύφος της αρχιτεκτονικής. Για παράδειγμα, η διάκριση, απόσπαση, προβολή των χώρων κίνησης σε μια σύνθεση ή, αντίθετα, η ένταξή τους ενοποιητικά μέσα στους χώρους στάσης –με κατάλληλους χειρισμούς μορφών, υλικών και κατασκευών– επηρεάζει ουσιαστικά μια αρχιτεκτονική σύνθεση. Επομένως, το δίπολο «κίνηση και στάση» είναι κρίσιμος συνθετικός παράγοντας και ανάλογα με το πώς ενσωματώνεται και υλοποιείται στον αρχιτεκτονικό χώρο είναι δυνατόν, υπό προϋποθέσεις και σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες, να αναδείξει την αξία ή να οδηγήσει σε απαξία τους χώρους.

Είναι χαρακτηριστικό το παρακάτω απόσπασμα από το *Entretien avec les étudiants des écoles d'architecture* (1957), όπου ο Le Corbusier, απευθυνόμενος στους φοιτητές της αρχιτεκτονικής, τόνιζε εμφατικά τη σημασία της κίνησης στον αρχιτεκτονικό χώρο και τον ρόλο «του κανόνα της πορείας» για την ποιότητα του αρχιτεκτονικού έργου:

«Ο άνθρωπος περιδιαβάζει, τριγυρνά το αρχιτεκτόνημα (…) Έχοντας τα δυό μάτια του και κοιτάζοντας μπροστά του, ο άνθρωπός μας περπατά, μετακινείται, δοσμένος στις ασχολίες του, καταγράφοντας, έτσι, την διαδοχή των αρχιτεκτονικών συμβάντων που εμφανίζονται το ένα μετά το άλλο. Δοκιμάζει απ' αυτά συγκίνηση, αποτέλεσμα διαδοχικών κλονισμών. Έτσι ώστε στην πράξη η αρχιτεκτονική χωρίζεται σε νεκρή και ζωντανή, ανάλογα με το αν ο κανόνας της **πορείας** αγνοήθηκε ή αν χρησιμοποιήθηκε σωστά. (…) Σε ό,τι αφορά την εξωτερική κίνηση, μίλησαν για ζωή ή θάνατο, για ζωή ή θάνατο της αρχιτεκτονικής αίσθησης, ζωή ή θάνατο της συγκίνησης. Γεγονός που αρμόζει περισσότερο όταν πρόκειται για **εσωτερική** κυκλοφορία. (…) Η ποιότητα της εσωτερικής κυκλοφορίας θα είναι η βιολογική αρετή του έργου, οργάνωση του κτισμένου

σώματος, συνδεδεμένη, στην πραγματικότητα, με τον λόγο ύπαρξης του κτίσματος. Το καλό αρχιτεκτόνημα το περπατάς ‘το τριγυρνάς’ και στο εσωτερικό και στο εξωτερικό του. Είναι η ζωντανή αρχιτεκτονική.» [27]

Επιμένοντας στο πραγματικό περιεχόμενο του δίπολου «κίνηση και στάση»
Συνοψίζοντας τα παραπάνω, το δίπολο «κίνηση / στάση» –πέρα από τη σημασία του στην αντίληψη, κατανόηση και ανάλυση, καθώς και στη σύλληψη και σύνθεση του αρχιτεκτονικού χώρου– χαρακτηρίζει την κατοίκηση, ως ουσιώδης διάδραση του ανθρώπου με τον χώρο. Αν δεν κινηθείς, δεν μπορείς να σταθείς και να κατοικήσεις τους χώρους. Αν δεν κινηθείς, αν έστω δεν μετακινηθείς, δεν μπορείς να καταλάβεις τους χώρους και δύσκολα θα βιώσεις έναν χώρο. Αλλά και για να βιώσεις έναν χώρο πρέπει να σταθείς, να παραμείνεις. Η παραμονή στους χώρους τροφοδοτεί τη φυσική χωρική εμπειρία και η κίνηση μέσα στον χώρο ή από χώρο σε χώρο την ολοκληρώνει. Και είναι χάρη στη δυνατότητα παραμονής και μετακίνησης που ο χτισμένος χώρος μπορεί να γίνει κατοικημένος χώρος, να γίνει ζωντανός χώρος. Εξάλλου, ακόμη και η ορατή παρουσία ανθρώπων στον δομημένο χώρο που, απλά, είτε κινούνται είτε στέκονται, «μιλά» για τη ζωή και προσδίδει ζωντάνια στον υλοποιημένο χώρο (αλλά και σε έναν προτεινόμενο χώρο και τις αναπαραστάσεις του, δηλαδή κάθε είδους εικόνες και σχέδια).

Εικ. 9

Είναι γεγονός, ότι η κίνηση και το συμπλήρωμά της η στάση –ως ρυθμιστής ουσιαστικών και ποιοτικών χαρακτηριστικών του αρχιτεκτονικού χώρου, αλλά και προϋπόθεση της άμεσης, προσωπικής φυσικής εμπειρίας της χτισμένης αρχιτεκτονικής– διανοίγει την προσοχή, την παρατηρητικότητα, την περιέργεια για τον χώρο και συνιστά το υπόστρωμα για την ανάπτυξη και την καλλιέργεια της ευαισθησίας και της αισθαντικότητας[28] σε σχέση με την αρχιτεκτονική. Το δίπολο «κίνηση και στάση» μεσολαβεί ώστε να αναγνωρίσουμε, να προσεγγίσουμε και να κατανοήσουμε, σε κάποιον βαθμό, εκείνα που περικλείει «η πολλαπλότητα του αρχιτεκτονικού φαινομένου (και όσα υποβάλλει) ο σύνθετος χαρακτήρας της αρχιτεκτονικής εμπειρίας, για την οποία επιστρατεύονται σχεδόν όλες οι αισθήσεις.»[29] Όπως διατυπώθηκε από τον Κωνσταντίνο Δεκαβάλλα:

«(…) η Αρχιτεκτονική βιώνεται, είναι η αίσθηση του χώρου με το ίδιο το σώμα, καθώς κανείς στέκει ή κινείται μέσα στον χώρο. Είναι θέμα όλων των αισθήσεων. Είναι η αφή των υλικών, η αίσθηση της ατμόσφαιρας, ο ήχος και ο αντίλαλος, ακόμα και η οσμή. Αλλά κυρίως είναι θέμα φωτός και εκπλήξεων που επιφυλάσσει ο χώρος. Η Αρχιτεκτονική δεν είναι μόνον σύμβολα και εικόνα.» [30]

Εικ. 10

Ωστόσο, στην εποχή μας οι νέες άυλες πραγματικότητες που διαμορφώνουν οι τεχνολογικές εξελίξεις έχουν ήδη αποδώσει νέο περιεχόμενο και διαφοροποιημένο νόημα, τόσο στην έννοια του χώρου όσο και στο δίπολο «κίνηση και στάση»: Σε συνθήκες στάσης και ακινησίας ή ακόμη και κίνησης προς άλλη κατεύθυνση, προσεγγίζονται στόχοι που βρίσκονται αλλού, με αποτέλεσμα να υπάρχει ένα είδος συνάντησης, θέασης και επικοινωνίας χωρίς αληθινή μετάβαση «από-προς» και χωρίς πραγματική γειτνίαση. Στην εποχή του ηλεκτρονικού υπολογιστή και του διαδικτύου, «οι έννοιες του χώρου και του χρόνου αλλάζουν, γίνονται ρευστές», η επικοινωνία και η πληροφόρηση δεν συνδέονται με τη φυσική μετακίνηση και δεν απαιτείται φυσική συνύπαρξη στον χώρο.[31]

Το δίπολο «κίνηση και στάση», προεκτεινόμενο στις συναφείς έννοιες «διαδρομές» και «εγγύτητα»[32], καταλήγει να είναι σε εκκρεμότητα. Οι διαδρομές, σε όλες τις κλίμακες, ως μεταβάσεις με διάρκεια ανάμεσα σε διαφορετικές καταστάσεις και ως πηγή κατανόησης και γνώσης, ακυρώνονται σε κάποιον βαθμό, ενώ «η εγγύτητα, από τις πρωταρχικές και υπερμακράς διάρκειας σχέσεις της ανθρώπινης κοινότητας με τον εαυτό της, με τον άλλο και τον φυσικό και κατοικημένο κόσμο, φαίνεται μετέωρη.»[33]

Ιδιαίτερα, οι συνθήκες πανδημίας –με την επιβολή της «κοινωνικής αποστασιοποίησης» και των «περιορισμών στις μετακινήσεις»– μπορεί να αναδεικνύουν από αναγκαίες έως «πανάκεια» τις δυνατότητες της ψηφιακής επικοινωνίας, χωρίς μετακίνηση και χωρίς φυσική παρουσία και συνύπαρξη στον πραγματικό χώρο. Ο τελευταίος, σαν να «αφαιρέθηκε» από διάφορες καταστάσεις της καθημερινότητας και έπαυσε, σε κάποιο βαθμό, να συνιστά διαφοροποιημένο και ζωντανό πλαίσιο των καθημερινών δραστηριοτήτων μας. Αντίθετα, μετατράπηκε στον αποσπασματικό, στατικό χώρο ενός «φόντου» δωματίου, που καταγράφει η κάμερα του υπολογιστή πίσω μας και πίσω από τον συνομιλητή μας ή στον ψευδή χώρο μιας επιλεγμένης «εικόνας-φόντου» ή, ακόμα χειρότερα, διαγράφηκε τελείως εξαιτίας της έλλειψης «χωρητικότητας» για πολλά «παράθυρα». Παράλληλα, πρόβαλε με ακόμη μεγαλύτερη έμφαση η κυριαρχία των εικόνων από τους

πραγματικούς χώρους και η δυνατότητα υποκατάστασης της κίνησης και της στάσης με την «πλοήγηση» μέσα στους εικονικούς χώρους.

Ωστόσο, η συνειδητοποίηση της απώλειας της ανθρώπινης εγγύτητας και ο «ακρωτηριασμός» της φυσικής εμπειρίας για μια πλειάδα χώρων και δραστηριοτήτων που τους ζωογονούν, απομυθοποίησαν, ενδεχομένως, τις εν λόγω δυνατότητες, άφησαν να διαφανούν τα όριά τους και προκάλεσαν σκεπτικισμό και πλήθος προβληματισμών. Δυνατότητες που «ακυρώνουν το σώμα» και περιορίζουν τη φυσική εμπειρία στον ακίνητο κώνο μιας εστιασμένης όρασης, αγνοώντας την «πολύ-αισθητηριακή ουσία της αρχιτεκτονικής»,[34] υποβιβάζουν την επιρροή των αισθήσεων αλλά και της σκέψης, της μνήμης, της φαντασίας, των βιωμάτων και αφαιρούν από τη σχέση του ανθρώπου με τον χώρο εν γένει και με την αρχιτεκτονική ειδικότερα το ουσιαστικό της βάθος. Ιδίως για τα παιδιά και τους νέους, προβάλλει δυσοίωνη η προοπτική απομείωσης του φάσματος των πραγματικών χωρικών (και όχι μόνον) εμπειριών. Για τον αρχιτέκτονα και ιδιαίτερα για τον εκπαιδευόμενο αρχιτέκτονα δεν νοείται βαθύτερη κατανόηση, «ανάγνωση» και ερμηνεία του δομημένου περιβάλλοντος, χωρίς τη συνεχή και στενή εμπλοκή με τους πραγματικούς χώρους, που εκτυλίσσεται η ζωή· εμπλοκή, η οποία, τροφοδοτεί την έρευνα για τον χώρο και εμπνέει την ίδια τη δημιουργία[35] του χώρου.

Εικ. 11

Συνεπώς, η εικονική πραγματικότητα, παρά την ευκολία και τις θαυμαστές, τις περιστασιακά αναγκαίες ή βολικές της δυνατότητες, δεν πρέπει να εκτοπίζει τη βιωματική επαφή με τον πραγματικό, ζωντανό χώρο και το σύνολο των παραμέτρων που τον χαρακτηρίζουν. Κίνηση και στάση, ως βασικές ατομικές σωματικές ενέργειες και βιωματικές δράσεις στον καθημερινό χώρο, εξακολουθούν να συνδέονται στενά με τη φυσική ανθρώπινη εμπειρία και να υποστηρίζουν την ελευθερία, την ατομικότητα, τη συλλογικότητα και τη συνύπαρξη στον χώρο. Κίνηση και στάση παραμένουν πρωταρχική εκδήλωση της διάδρασης ανθρώπου και χώρου. Κίνηση και στάση συνυφαίνονται με τη ζωή, την πόλη, την αρχιτεκτονική.

Εξάλλου, ακόμη και οι μέσω του διαδικτύου άυλες μετακινήσεις, συναντήσεις και δράσεις αναπτύσσονται σε κάποια υλική και χωρική πραγματικότητα και αναγκαστικά διαπλέκονται και διασταυρώνονται με πραγματικές κινήσεις και στάσεις. Το πραγματικό και το εικονικό συνυπάρχουν, διαμορφώνοντας νέες

συνθήκες και προσδίδοντας νέες εκδοχές στην αλήθεια και το ψέμα σε σχέση με τον χώρο. Ωστόσο, κάθε εκτίμηση αυτών των νέων συνθηκών, σε ό,τι αφορά την αρχιτεκτονική, δεν πρέπει να αγνοεί τα δεδομένα της φυσικής εμπειρίας της κίνησης και της στάσης στον πραγματικό, ζωντανό χώρο, και προϋποθέτει την κατανόηση του δίπολου «κίνηση και στάση» ως προς το πρωταρχικό και κυριολεκτικό του περιεχόμενο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

[1] Τάσος Κ. Μπίρης, *Αρχιτεκτονικής σημάδια και διδάγματα. Στο ίχνος της συνθετικής δομής*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1996, σσ. 142, 128-129, εικ. 112, 113.

[2] Το ερώτημα αυτό, διατυπωμένο ως δίπολο «κίνηση και ηρεμία» αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο διάκρισης της φυσικής του Αριστοτέλη από τη μοντέρνα φυσική, στην οποία εισάγει ο Γαλιλαίος με το έργο του *Διάλογος για τα δύο μεγαλύτερα κοσμικά συστήματα* (Φλωρεντία, 1632). Στον Αριστοτέλη «η ηρεμία αντιμετωπίζεται όχι *ως μια μηδενική κίνηση* αλλά ως η απόληξη και το *τέλος/σκοπός* της κίνησης. Μ' αυτήν την έννοια η ηρεμία διαφέρει από την κίνηση ριζικά και απόλυτα. Δεν μπορεί να υπάρξει ισοδυναμία μεταξύ τους.» Αντίθετα, για τον Γαλιλαίο «ηρεμία και κίνηση ορίζονται η μια σε σχέση με την άλλη, η μια με τη βοήθεια της άλλης. Η ηρεμία είναι μια κίνηση από κοινού (αυτός είναι συνοπτικά ο ορισμός της), επειδή μεταξύ σωμάτων που συμμετέχουν στην ίδια κίνηση τίποτε δεν αλλάζει (…) Η ηρεμία δεν είναι πλέον το αντίθετο της κίνησης· είναι μια κίνηση που έχει μηδενιστεί ακριβώς επειδή γίνεται από κοινού. Επομένως, η ηρεμία δεν έχει τίποτε το απόλυτο· ούτε και η κίνηση άλλωστε. Ηρεμία και κίνηση είναι σχετικές με δύο έννοιες: αφ' ενός ως σχέσεις μεταξύ σωμάτων και αφ' ετέρου επειδή είναι κατά βάθος ισοδύναμες και δεν δηλώνουν απόλυτη αντίθεση.» Φρανσουάζ Μπαλιμπάρ, *Χώρος και σχετικότητα. Ο Αϊνστάιν διαβάζει Γαλιλαίο και Νεύτωνα*, μτφρ. Μαρία Λογιωτάτου, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Γ. Δ. Κολλάρου & Σιας Α.Ε., 1997, σσ. 16, 24-26.

[3] Δημήτρης Πικιώνης, *Κείμενα*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1985, σ. 73.

[4] Φρανσουάζ Μπαλιμπάρ, *ό.π.*, σσ. 17-18.

[5] Δημήτρης Α. Φατούρος, *Ένα συντακτικό της αρχιτεκτονικής σύνθεσης*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1995, σ. 68.

[6] Διακρίνει δε, ανάλογα με την κλίμακα, μικρο-μετα-κινήσεις ή μικρο-μετα-κινήσεις μέσα σε μετα-κινήσεις, αλλά και μεγα- ή μακρο-μετακινήσεις, που αποτελούνται, επίσης από μικρο-μετακινήσεις. *Στο ίδιο*.

[7] Επιπλέον, ο Δημήτρης Φατούρος επισημαίνει ότι, εκτός από την κιναισθητική και την οπτική, η μετα-κίνηση μπορεί να πραγματωθεί και με άλλες αντιλήψεις, με τη βοήθεια του ήχου ή και με την οσμή. *Στο ίδιο*, σσ. 68-69.

[8] Στην ελληνική μυθολογία αναφέρεται ο λαβύρινθος ως θαυμαστό οικοδόμημα με πολλούς και αδιέξοδους διαδρόμους, που σχεδίασε ο Δαίδαλος και αποτελούσε τμήμα του ανακτόρου του Μίνωα στην Κνωσό και κατοικία του Μινώταυρου. Ο Θησέας σκότωσε το τέρας, σώζοντας τους νεανίες και τις παρθένες που θα έτρωγε, και με τη βοήθεια της Αριάδνης κατόρθωσε να βγουν σώοι από τον λαβύρινθο. Ο Ηρόδοτος με αυτή την ονομασία αναφέρει ένα πολύπλοκο οικοδόμημα της Αιγύπτου. Λαβύρινθο αποκαλούσαν οι αρχαίοι Έλληνες και αργότερα οι Ρωμαίοι κτίρια εντελώς ή εν μέρει υπόγεια, με πολλές αίθουσες και διαδρόμους, ώστε να καθιστούν δύσκολη την έξοδο, ενώ μετά την Αναγέννηση ο λαβύρινθος συναντάται ως διευθέτηση κήπων με περίπλοκα μονοπάτια και ψηλούς φράχτες ή συστάδες φυτών όπου είναι δύσκολο να βρει κανείς το κέντρο ή την έξοδο. Λήμμα «λαβύρινθος», στο: Σύνταξη Εγκυκλοπαίδειας Πάπυρος, *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος, Larousse, Britannica*, Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος, 2007, τόμ. 32, σσ. 102-103.

[9] Όπως εξηγεί ο Adrian Forty, παρότι ήδη στα 1628 ο Sir William Harvey χρησιμοποίησε τον όρο κυκλοφορία για να περιγράψει την κίνηση του αίματος στο σώμα, μόνο μετά τα μέσα του 19ου αιώνα πέρασε ο όρος στο αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο σημαίνοντας ένα ιδιαίτερο και ανεξάρτητο σύστημα: Στην περιγραφή ενός κτιρίου (1857) από τον Γάλλο κριτικό César Daly και στις *Lectures* (1872) του Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc. Αργότερα, ο Julien Guadet στο *Eléments et Théories d'Architecture* (1902), το πλέον διαδεδομένο εγχειρίδιο

της École des Beaux Arts, αφιερώνοντας ένα ολόκληρο κεφάλαιο, με τον τίτλο «Les Circulations», εξετάζει το σύστημα κυκλοφορίας ως ανεξάρτητο στοιχείο της αρχιτεκτονικής σύνθεσης. Στη συνέχεια, με τον μοντερνισμό ο όρος έγινε, πλέον, απαραίτητος για τον λόγο και τη σκέψη γύρω από την αρχιτεκτονική. Adrian Forty, *Words and Buildings. A Vocabulary of Modern Architecture*, London: Thames & Hudson, 2000, σσ. 86-94.

[10] Ηράκλειτος, *Άπαντα*, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2010, σσ. 192-193.

[11] Η αριστοτελική φυσική «εισάγει μια έμφυτη διαφορά ανάμεσα σε ηρεμία και κίνηση· αυτή η διαφορά συνδέεται με την ύπαρξη μιας κοσμικής τάξης τέτοιας, ώστε σε κάθε σώμα να ανήκει, μέσα στο Σύμπαν, μια θέση, ένας 'τόπος' που είναι δικός του –επειδή αρμόζει στη φύση του– προς τον οποίο τείνει να επανέλθει αν έχει απομακρυνθεί (…) Η τάση για ηρεμία είναι, κατά κάποιο τρόπο, συστατική ιδιότητα της ύλης.» Οπότε, αυτό που αποκαλεί ο Αριστοτέλης φυσική κίνηση είναι στην ουσία η επιστροφή στην τάξη, που είναι η ηρεμία. Φρανσουάζ Μπαλιμπάρ, *ό.π.*, σσ. 20-21. Βλ. και Ελένη Αμερικάνου, *Η αναπαράσταση στην αρχιτεκτονική. Φυσιογνωμία και λειτουργία των μέσων αναπαράστασης στην αρχιτεκτονική*, Διδακτορική Διατριβή Ε.Μ.Π./Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών/Τομέας Ι Αρχιτεκτονικού Σχεδιασμού, Αθήνα 1997, σ. 36.

[12] Είναι χαρακτηριστικό το παρακάτω απόσπασμα από τη συνέντευξη που έδωσε ο Αριστομένης Προβελέγγιος στον Στάθη Τσαγκαρουσιάνο: «Α.Π.: (…) Μας τραβάει ο τόπος μας –αυτή είναι η κυβερνητική της φύσης. Είναι ένα τρικ της επιβίωσης. Σ.Τ.: Είναι τόσο δυνατό και στον άνθρωπο το ένστικτο της επιστροφής εκεί που ανήκει; Α.Π.: Καταρχάς, το αίσθημα του να φεύγει – αυτό είναι το πιο ενστικτώδες. Σ.Τ.: Υπάρχει μια σχετική άποψη, που την εκφράζει όμορφα ο Τσάτουιν (…) Λέει ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του νομάς –ότι είναι μοίρα του να περιπλανιέται, να διασχίζει τον κόσμο. Α.Π.: Μόνο σαν νομάδας μπορεί να ζήσει ο άνθρωπος. Άλλωστε για να επιστρέψεις κάπου, πρέπει πριν προς τα κάπου να φύγεις. Προς τα πού; Έτσι όπως τα ζώα, που πάνε τον χειμώνα στα χειμαδιά και το καλοκαίρι στις ψηλές πλαγιές.» Βλ. «Αριστομένης Προβελέγγιος. Συνέντευξη στον Στάθη Τσαγκαρουσιάνο», περιοδ. *01*, Νοέμβριος 1995.

[13] Ο Christopher Alexander με τους συνεργάτες του, αναφερόμενος στην πόλη, κάνει λόγο για «κόμβους δραστηριοτήτων», ή «κέντρα δράσης», που ζωογονούν τη ζωή μιας κοινότητας ανθρώπων, συγκεντρώνοντας κόσμο, δραστηριότητες και εξυπηρετήσεις, είτε αυθόρμητα, είτε ως αποτέλεσμα σχεδιασμού. Πρόκειται για στάσεις, όπου ομαδοποιούνται δραστηριότητες –εξαιτίας ή χάρη στις «συμβιωτικές τους σχέσεις»–, και όπου οφείλουν να συγκλίνουν οι κινήσεις. Christopher Alexander, Sara Ishikawa, Murray Silverstein with Max Jacobson, Ingrid Fiksdahl-King, Shlomo Angel, *A Pattern Language. Towns, Buildings, Construction*, New York: Oxford University Press, 1977, σσ. 163-165. Θα μπορούσαμε να επεκτείνουμε τον παραπάνω συλλογισμό σε μια ομάδα κτιρίων, ένα κτίριο, ακόμη και έναν χώρο: Για παράδειγμα, ο Δημήτρης Αντωνακάκης εξηγεί ότι στο εσωτερικό του διαμερίσματος και του γραφείου του, στην πολυκατοικία της οδού Μπενάκη, «με την αλλαγή επιπέδων οργανώνονται περιοχές δραστηριοτήτων». Από τη συνάντηση με τον αρχιτέκτονα στο πλαίσιο εκπαιδευτικής επίσκεψης σε κτίρια του Μοντερνισμού στην Αθήνα, φοιτητών της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Ε.Μ.Π. και του Τμήματος Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Δ.Π.Θ., Αθήνα 8.4.2017.

[14] «Όλα είναι δρόμος»: Ελληνική, δραματική κινηματογραφική ταινία του 1998 σε σκηνοθεσία Παντελή Βούλγαρη. Ο τίτλος είναι του ποιητή Γιάννη Τζανετάκη. Βλ. http://www.tainiothiki.gr/v2/filmography/view/1/1656/ (τελευταία επίσκεψη 2.6.2018).

[15] Όπως είχε πει στο Νεπάλ ένας γηγενής στον δημοσιογράφο και συγγραφέα ταξιδιογράφο Μπρους Τσάτουιν. Αναστάσης Βιστωνίτης, «Μπρους Τσάτουιν. Ο υμνητής της νομαδικής ζωής», εφημ. *Το Βήμα της Κυριακής*, 14.8.2016.

[16] Andrea Simitch, Val Warke, *The language of architecture. 26 Principles Every Architect Should Know*, Beverly. MA: Rockport Publishers, 2014, σ. 104.

[17] *Στο ίδιο*, σ. 105.

[18] Christopher Alexander κ.ά., *ό.π.*, σσ. 585-588 (120 «Paths and Goals»).

[19] *Στο ίδιο*, σ. 482 (98 «Circulation Realms»).

[20] Ο Bill Hillier με τους συνεργάτες του Adrian Leaman, Paul Stansall και Michael Bedford, διαμόρφωσε τη θεωρία Space Syntax ως «μια μέθοδο αντικειμενικής θεώρησης της οργάνωσης του χώρου», βασισμένη στη θεμελιώδη αρχή «ότι η αρχιτεκτονική δεν καθρεφτίζει απλά την κοινωνία, αλλά ότι η οργάνωση του χώρου συνιστά αυτή καθεαυτή την κοινωνία. Ηλίας Κωνσταντόπουλος, «Τρεις στρατηγικές της αρχιτεκτονικής: Raumplan, Space Syntax, 9H», στο: Παναγιώτης Τσακόπουλος, Ευάγγελος Λάνταβος (επιμ.), *Γράμμα από το Λονδίνο. Έλληνες σπουδαστές αρχιτεκτονικής και αρχιτέκτονες στο Ηνωμένο Βασίλειο 1955-2015*, Αθήνα: ΕΚ Architectural Publications Ltd, Ελληνικό Ινστιτούτο Αρχιτεκτονικής, 2017, σσ. 28, 31 και Ηλίας Κωνσταντόπουλος, «Hillier, Bill», λήμμα στο: Χαράλαμπος Μπούρας, Δημήτρης Φιλιππίδης (επιμ.), *Αρχιτεκτονική*, Αθήνα: Μέλισσα, 2013, σ. 140.

[21] Με τη Space Syntax Theory, που εισήγαγε τη δεκαετία του ’70 ο Bill Hillier και η ομάδα του (στο University College London/Bartlett Scool of Architecture), επιχειρήθηκε να δοθούν απαντήσεις σε κρίσιμα ερωτήματα, όπως: Πώς συντάσσονται οι χωρικές δομές με αφηρημένο τρόπο; Ή πώς αντιδρούν οι κοινωνίες, πώς χρησιμοποιούν τις χωρικές δομές; Από τη διάλεξη του Επίκουρου Καθηγητή Ε.Μ.Π. Ματθαίου Παπαβασιλείου, με τίτλο «Κατανοώντας τον χώρο: Can there be Sciences of the Non-Discursive?» στο πλαίσιο του μαθήματος «Μεθοδολογικές και σχεδιαστικές προσεγγίσεις στη διδακτική της αρχιτεκτονικής σύνθεσης ως κεντρικού μαθήματος των αρχιτεκτονικών σπουδών» του Διατμηματικού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών Ε.Μ.Π./Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών: Αρχιτεκτονική–Σχεδιασμός του χώρου, Κατεύθυνση Α΄: Έρευνα στην Αρχιτεκτονική: Σχεδιασμός–Χώρος–Πολιτισμός, Ειδίκευση Α2: Προωθημένα ζητήματα Αρχιτεκτονικού Σχεδιασμού, Αθήνα 26.1.2016 (αδημοσίευτο). Επιπλέον, βλ. παρουσίαση-ανάλυση-κριτική στο: Αναστάσιος Μ. Κωτσιόπουλος, *Κριτική της αρχιτεκτονικής θεωρίας*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1985, σσ. 109-110.

[22] Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη: «Ίσως η φύση να επιθυμεί τα ενάντια και με αυτά να φτιάχνει τη συμφωνία, όχι με τα όμοια (…) Και φαίνεται ότι και η τέχνη κάνει το ίδιο με μίμηση της φύσης.» Αναφέρει μάλιστα ότι: «Αυτό ακριβώς λέει και ο σκοτεινός Ηράκλειτος: ‘Συνδέσεις, σύνολα και μη σύνολα, ομόρροπο και αντίρροπο, ήχοι σε όμοιο τόνο και σε αντίθετο τόνο, και από τα πάντα ένα και από το ένα τα πάντα.’» Ηράκλειτος.*ό.π.*, σσ. 222-223 (Απόσπασμα 10). Ο Jean-François Lyotard εντοπίζει διάφορα «είδη αντιθέτων», που σχετίζονται με τα «ενδιαφέροντα των ανθρώπων»: «Ένα ενδιαφέρον, δηλαδή μια σχέση που κρέμεται από τα αντίθετα, από αντιθετικά μεταξύ τους στοιχεία, δημιουργεί από τα εν λόγω αντίθετα ένα ζευγάρι. Μέσα στο ζευγάρι υπάρχει η ενότητα του χωρισμού και της σύζευξης.» Jean-François Lyotard, *Γιατί να φιλοσοφούμε;* μτφρ. Μήνα Πατεράκη-Γαρέφη, Θεσσαλονίκη: Vesta, 2014, σσ. 44-45.

[23] Ο Claude Lévi-Strauss αναφέρεται σε κώδικες (τοτεμισμός) με τους οποίους τυποποιούνται συσχετισμοί και αντιθέσεις «και που το γενικότερο μοντέλο τους και η πιο συστηματική εφαρμογή τους απαντά ίσως στην Κίνα, στην αντίθεση των δύο αρχών του Yang και του Yin: Αρσενικό και θηλυκό, μέρα και νύχτα, καλοκαίρι και χειμώνας, και που από τη συνένωσή τους προκύπτει μια οργανωμένη ολότητα, το Ταό: Συζυγικό ζευγάρι, ημερονύκτιο, έτος. Ο τοτεμισμός ανάγεται έτσι σε ένα συγκεκριμένο τρόπο διατύπωσης ενός γενικού προβλήματος: Πώς είναι δυνατό η αντίθεση, αντί να στέκεται εμπόδιο στην ολοκλήρωση, να συντελεί μάλλον στη δημιουργία της». Claude Lévi-Strauss, *Άγρια σκέψη* (*La pensée sauvage*, 1962), μτφρ. Εύα Καλπουρτζή, επιμ. Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, Αθήνα: Παπαζήσης, 1977, σ. 64. Το σύμβολο του Yang και του Yin χρησιμοποιεί και ο Pierre von Meiss για να εικονογραφήσει την έννοια της αντίθεσης, η οποία θεωρεί ότι «χρησιμεύει για να δοθεί μια άμεση και μη διφορούμενη ταυτότητα σε δύο τυπολογικά συστήματα. Οδηγεί σε αμοιβαία ενίσχυση χωρίς κατ’ ανάγκη να καταφεύγει σε σαφή ιεράρχηση. Η αλληλεξάρτηση των στοιχείων πραγματώνεται με την ένταση που απορρέει από τα αντιθετικά χαρακτηριστικά τους.» Pierre von Meiss, *Elements of architecture. From form to place* (1990), London, New York: Spon Press, 2004, σ. 44.

[24] Ο Aldo van Eyck ήταν αυτός που κατ’ εξοχήν εντόπισε στην αρχιτεκτονική «τη σχετικότητα με την έννοια της αμοιβαιότητας» στα περίφημα «δίδυμα φαινόμενα»: Δηλαδή, εκεί όπου συμβιώνουν οι αντιθέσεις και όπου «δεν ήταν μόνο οι διαφορετικές κατηγορίες από μόνες τους που μετρούσαν απλά αλλά και οι σχέσεις (ακόμη και η ομοιότητα), μεταξύ τους. (…) με αυτήν την έννοια: τα αντίθετα δεν αποκλίνουν αλλά συγκλίνουν μεταξύ τους.» Jan van Geest «Μια επίθεση κατά της μονοτονίας. Αρχεία», στο: *Εισαγωγή στην έκθεση Aldo van Eyck* (έντυπο έκθεσης), Αθήνα: Εθνική Πινακοθήκη, 1983, σ. 11.

[25] Δημήτρης Α. Φατούρος, *ό.π.*, σ. 70.

[26] Andrea Simitch, Val Warke, *ό.π.*, σ. 128.

[27] Le Corbusier, *Συζήτηση με τους φοιτητές της αρχιτεκτονικής (Entretien avec les étudiants des écoles d'architecture,* 1957), μτφρ. Σουζάνα Κολοκυθά-Αντωνακάκη, Αθήνα: Παπαζήσης, 1971.

[28] Η αισθαντικότητα θεωρείται εδώ ως διευρυμένη αφή: «Όλες οι αισθήσεις, συμπεριλαμβανομένης της όρασης, είναι προεκτάσεις της απτικής αίσθησης· οι αισθήσεις είναι εκλεπτύνσεις του επιδερμικού ιστού και όλες οι αισθητηριακές εμπειρίες αποτελούν είδη αφής (τρόποι να αγγίζουμε) και, ως εκ τούτου, συγγενεύουν αντίστοιχα με την απτική λειτουργία (τις απτικές προσλήψεις). Η επαφή μας με τον κόσμο δημιουργείται στην άκρη του εαυτού μας διαμέσου των εξειδικευμένων μερών της μεμβράνης που μας τυλίγει» («Touching the World»). Juhani Pallasmaa, *Le regard des sens* (*The Eyes of the Skin. Architecture and the Senses*, 1995), μτφρ. από τα αγγλικά Mathilde Bellaigue, Paris: Éditions du Linteau, 2010, σσ. 10-11 και «Αποσπάσματα γνωμικών του Juhani Pallasmaa», από το Matteo Zambelli (επιμ.), *Juhani Pallasmaa*: *INSEMINATIONS seeds for architectural thought/Γιούχανι Πάλλασμαα: ΓΟΝΙΜΟΠΟΙΗΣΕΙΣ σπέρματα αρχιτεκτονικού στοχασμού,* επιλογή και μτφρ. Κώστας Ξανθόπουλος, Σάσα Λαδά, Πολύπτυχο αφίσσας διάλεξης του Juhani Pallasmaa με τίτλο «Η τέχνη και η αρχιτεκτονική ως εμπειρία: Η πνευματική πραγματικότητα της τέχνης», Οργάνωση: Οργανισμός Μεγάρου Μουσικής Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 21.11.2018.

[29] Αναστάσιος Μ. Κωτσιόπουλος, *Η αρχιτεκτονική σε περίοδο κρίσης*, επιμ. Ανδρέας Γιακουμακάτος, Αθήνα: Νεφέλη, 2010, σ. 75.

[30] Κωνσταντίνος Ν. Δεκαβάλλας, «Η αρχιτεκτονική του χθες και του σήμερα στην Ελλάδα», *Θέματα Χώρου+Τεχνών*, τχ. 29, 1998, σ. 30.

[31] Ιωάννης Τερζόγλου, *Κοινόχρηστοι χώροι. Ιστορική εξέλιξη*, Αθήνα 2003, σσ. 142-143.

[32] «Στην επαναανάγνωση του προηγούμενου και στις αναζητήσεις στις νέες πραγματικότητες για τη συγκρότηση, την οργάνωση και την πρόσληψη της αρχιτεκτονικής, του μοναχικού έργου και των μεγάλων οικιστικών σχηματισμών», ο Δημήτρης Φατούρος προβάλλει τις διαδρομές και την εγγύτητα ως πιθανές «διόδους για την αναγνώριση και καταγραφή των συνθηκών». Δημήτρης Φατούρος, «Σχεδιάζοντας απαντήσεις», στο: Δημήτρης Φιλιππίδης (επιμ.), *Συνάντηση με τον Δημήτρη Φατούρο*, Αθήνα: Μέλισσα, 2015, σ. 10.

[33] *Στο ίδιο*, σσ. 11-12.

[34] Σύμφωνα με τον Juhani Pallasmaa, «είναι προφανές ότι ο χώρος της ύπαρξής μας δεν είναι ποτέ ένας δισδιάστατος εικονικός χώρος, είναι ένας βιωμένος και πολυ-αισθητηριακός χώρος, έμπλεος και δομημένος από αναμνήσεις και προθέσεις.» («Selfhood, Memory and Imagination»). Και, ως εκ τούτου, «η εκπαιδευτική μας φιλοσοφία θα έπρεπε τελικά να αναγνωρίσει την ύπαρξη της αισθητηριακής σκέψης και της ενσώματης διαίσθησης ως ομόλογης και συμπληρωματικής στη λεκτική και εννοιολογική σκέψη, για να καταλάβει την πολυδιάστατη και διαστρωματωμένη ουσία της τέχνης και της δημιουργικότητας, δηλαδή θα έλεγα για να καταλάβουμε τους εαυτούς μας ως ανθρώπινα όντα.» («Embodied Experience and Sensory Thought»). Βλ. «Αποσπάσματα γνωμικών του Juhani Pallasmaa», *ό.π.* Επίσης, βλ. Αναστασία Λαδά, «Η αρχιτεκτονική ως μια φαινομενολογική εμπειρία», στο: https://www.archetype.gr/blog/arthro/h-architektoniki-os-mia-fainomenologiki-empiria 22.2.2019 (τελευταία επίσκεψη 1.4.2019).

[35] Όπως επισημαίνει ο Peter Zumthor: «Οι ρίζες της κατονόησης της αρχιτεκτονικής βρίσκονται στην εμπειρία μας από την αρχιτεκτονική: το δωμάτιό μας, το σπίτι μας, το χωριό μας, την πόλη μας, το τοπίο μας –τα γνωρίζουμε όλοι από νωρίς, ασυνείδητα και τα συγκρίνουμε στη συνέχεια με τις εξοχές, τις πόλεις και τα σπίτια που βιώνουμε αργότερα. Οι ρίζες της κατανόησης της αρχιτεκτονικής βρίσκονται στην παιδική μας ηλικία, στη νεότητά μας· βρίσκονται στη βιογραφία μας. Οι φοιτητές πρέπει να μάθουν να εργάζονται συνειδητά με τις προσωπικές τους εμπειρίες από την αρχιτεκτονική. Οι εργασίες που εκπονούν οφείλουν να ενεργοποιήσουν αυτή τη διεργασία». Peter Zumthor, *Thinking architecture*, Basel: Birkhäuser, 2010, σ. 65.

Εικόνες

Εισαγωγική εικόνα: Λέρνα Αργολίδας, Κάτοψη της ανασκαμμένης περιοχής με την Οικία των Κεράμων, «Περίοδος των κτηρίων με διαδρόμους», μέσα 3ης Χιλιετίας π.Χ. [Πηγή: Θεόδωρος Γ. Γιαννόπουλος, *«Πόθεν και πότε οι Έλληνες;» Οι υπεύθυνες απαντήσεις της επιστήμης και η παρούσα κατάσταση της έρευνας για την πρώτη αρχή του ελληνικού πολιτισμού*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2014, σ. 201, εικ. 26.]
Εικ. 1 Πλατεία Αγίου Μάρκου, Βενετία (Οκτώβριος 1994).
Εικ. 2 Μετέωρα (Δεκέμβριος 1995).
Εικ. 3 Ποδηλατοπορεία, Αθήνα (Σεπτέμβριος 2008).
Εικ. 4 Αριστερά: Κρυπτή, στεγασμένος διάδρομος που συνδέει το Στάδιο με την Άλτιν, αρχαία Ολυμπία, τέλη 3ου αιώνα π.Χ. (Αύγουστος 2015). Δεξιά: Σήραγγα, Εθνική Οδός Αθηνών-Θεσσαλονίκης (Σεπτέμβριος 2017).
Εικ. 5 Νέα Παραλία Θεσσαλονίκης (Μάρτιος 2019).
Εικ. 6 Διάλεξη στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Δ.Π.Θ., Ξάνθη (Μάρτιος 2018).
Εικ. 7 Le Corbusier, Pavillon Suisse (1930), Cité Universitaire, Παρίσι (Μάιος 2011).
Εικ. 8 Λονδίνο (Ιούλιος 2008).
Εικ. 9 Αριστερά: Κυκλάδες. Δεξιά: Parc de Bercy, Παρίσι (Μάιος 2011).
Εικ. 10 Liverpool Street Station, Λονδίνο (Ιούλιος 2008).
Εικ. 11 Κεντρική Πλατεία, Λευκάδα (Αύγουστος 1987).

Όλες οι φωτογραφίες είναι του Πάνου Εξαρχόπουλου.